

РОЗДІЛ 3

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 811.161.2:395.7

Людмила КУЛІШЕНКО

МОВЛЕННЄВИЙ ЕТИКЕТ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

Стаття присвячена розгляду епістолярію українських літераторів П. Грабовського та В. Стуса. На основі листів проаналізовано формули мовленнєвого етикету, оскільки епістолярій українських письменників – заочна форма спілкування, спосіб розкриття внутрішнього “я” митця.

Ключові слова: епістолярій, лист, мовленнєвий етикет.

Постановка проблеми. За умов тоталітарної системи епістолярна спадщина багатьох українських митців замовчувалась, оскільки відбувалася дискримінація та переслідування творчої, національно свідомої особистості. Одними із основних ідеалів незалежної Української держави є демократичні, які урівноважують приватне і суспільне, підвищують рівень поваги до окремої особистості.

Аналіз актуальних досліджень. Сьогодні звернення до епістолярної спадщини відомих українців є актуальним, цілком обґрунтованим викликом доби та нагальною потребою україністики. Чималий інтерес науковців викликають дослідження листування українських письменників. Останнім часом у вітчизняному літературознавстві з'явилася низка спеціальних праць, де розглядається приватна кореспонденція В. Винниченка. Зокрема це дослідження Г. Сиваченко, В. Дудка, В. Кузьменка, М. Коцюбинської, Н. Крутікової, Т. Заболотної.

Одним із напрямів сучасної української епістології є вивчення інтимного листування відомих особистостей як джерела знань про їх міжособистісні взаємини та переживання. Відомими є розвідки про інтимне листування Івана Мазепи з Мотрею Кочубеївною (О. Геращенко), Миколи Куліша з Вірою Масловою (Н. Кузякіна), Павла Тичини та Лідії Папарук (С. Богдан) тощо. Гендерні особливості синтагмасинтаксикону епістолярію І. Франка досліджувались Л. Саліонович.

Етикетні одиниці епістолярію вивчають С. К. Богдан (листи Т. Шевченка, Лесі Українки, К. Білокур, В. Стуса), М. Й. Білоус, Н. М. Журавльова (листи українських письменників кінця XIX – початку XX ст.), І. Фокіна (листи П. Куліша), К. В. Ленець (листи Т. Шевченка), Е. С. Ветрова (епістолярій письменників XIX ст.). Однак дотепер відсутні дослідження мовленнєвого етикету листів українського поета-лірика, публіциста, перекладача, яскравого представника української інтелігенції кін. XIX ст. Павла Арсеновича Грабовського.

Метою статті є розкриття особливостей епістолярної комунікації та мовленнєвого етикету приватного листування таких відомих митців, як П. Грабовський та В. Стус. Вибір об'єкта розвідки зумовлений подібністю життєвих шляхів митців та їх громадянської позиції.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на розвиток засобів масової комунікації (телефон, телебачення, Internet тощо) та способи передачі інформації, листи займають важливе місце в житті людини і як елемент традиції сімейного листування, і як засіб зв'язку у ділових відносинах. Адже лист (грец. *epistole* – лист) – писаний текст, призначений для спілкування на відстані. За тематикою і змістом листи можуть бути найрізноманітнішими залежно від сфери їх використання та інтересів адресатів.

Проблема статусу епістолярного мовлення досліджується давно, однак єдності у поглядах на його місце в системі функціональних стилів немає. Так, деякі лінгвісти, зокрема І. Чередниченко, С. Єрмоленко, О. Гвоздєв та ін., не виділяють епістолярний стиль. І. Чередниченко кваліфікує його як різновид або писемну форму розмовно-побутового стилю. Прихильники іншого погляду (В. Наєр, С. Гіндін, Т. Радзієвська) пропонують визначити епістолярне мовлення як “міжстильове явище, здатне існувати на основі того або іншого функціонального стилю, або поза їхніми межами” [10, с. 30]. Свою думку В. Наєр аргументує так: епістолярна форма писемного мовлення наявна в усіх стилях мови, зокрема, ділове листування – в офіційно-діловому, науковий лист – у науковому, листування на шпальтах преси – у публіцистичному, міжособистісне приватне листування – у розмовно-побутовому. Як слушно зауважує А. Чеберяк, “в мовному сенсі епістолярні тексти повністю задовольняють вимоги відповідних стилів, а у структурно-композиційному – зберігають властиву їм сталу форму” [10, с. 30].

Основне призначення епістолярію – обслуговувати заочне, оскільки він є письмовою формою комунікації, спілкування людей у різних сферах життя. Специфіка листування полягає в тому, що адресант спрямовує мовлення на конкретного адресата, тобто враховуються такі фактори, як соціальний статус особистості, професійні, вікові та психологічні особливості. На думку Л. Саліонович, “переважно автор листів

перекоаний, що написане ним буде прийняте адекватно, тобто йдеться про приватне листування до осіб, з якими у автора існують відповідні інтимні стосунки – дружні, приятельські тощо” [8, с. 580]. Цим епістолярні тексти відрізняються від творів художньої літератури, які спрямовані на широку читацьку аудиторію.

Структурна організація листа має 5 основних частин: вітання, завоювання прихильності адресата, повідомлення, прохання, прощання. Як можна побачити, чільне місце належить саме етикетним формулам в епістолярній творчості.

Найцікавішими у цьому сенсі є листи видатних майстрів художнього слова, бо у них знайшли своє відображення етапи духовного зросту письменників, коло інтересів, обговорення культурних та літературних проблем. Епістолярна творчість розкриває, з одного боку, внутрішній світ, мотиви творчості видатної особистості, а з іншого – є хронікою доби, філософським осмисленням епохи крізь призму світогляду митця. Епістолярна спадщина – це специфічний інтелектуальний продукт, бо у ньому “одночасно постає комунікант-інформатор, носій стихії живої мови і майстер літературної мови та художнього слова” [9, с. 75]. Кореспонденції Т. Шевченка, П. Куліша, Марка Вовчка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, М. Грушевського, І. Франка, О. Кобилянської, В. Стефаніка та інших доносять до нас моральні заповіді та дух епохи, у якій жили й творили автори, а їх біографії служать джерелом знань, допомагають скласти цілісне уявлення про духовний світ героїв художнього твору й самого митця, створити правдиву модель його моральних якостей, проникнути в його творчу лабораторію.

Одним із таких митців є Павло Арсенович Грабовський. Становлення його як поета й громадянина відбувалося наприкінці ХІХ століття. То був час жорстоких і безтямних визисків національної свідомості, коли придушувалися найменші прояви і спроби самоусвідомлення і самоствердження себе як народу, час тотального витравлення всього українського – починаючи зі слова й закінчуючи ідеєю. Саме в цих умовах на історичну арену виходила молода плеяда борців за українську національну справу, представником якої, безперечно, був Павло Грабовський.

Непроста доля митця відбилась у листах до І. Франка, Б. Грінченка, К. Панківського, М. Павлика, В. Лукича, до редакції журналу “Народ”, до адміністрації “Літературно-наукового вісника”.

Тематика листів розкриває драматизм життєвого шляху поета. З листа до І. Франка (1891) стають відомими факти поневірянь: перебування у в’язниці, заслання, обмеженість літературного спілкування, біль від втрати душевного друга, члена народовольської організації Н. К. Сигиди, туга за рідним краєм.

А народився Павло Арсенович Грабовський (1864–1902) у селі Пушкарне на Харківщині в бідній сім'ї паламаря. Вчився в Охтирській бурсі (1874–1879) та Харківській духовній семінарії, де самотужки ґрунтовно знайомився з художньою класикою, таємно виявляв велике зацікавлення політичною літературою, тягнувся до обговорення актуальних суспільних проблем. За зв'язки з харківським гуртком народницької організації “Чорний переділ”, поширення забороненої літератури Грабовський у 1882 р. був заарештований і виключений з семінарії. На початку 1888 р. він був засуджений на п'ятирічне заслання до Сибіру. З серпня 1889 до березня 1892 року поет перебуває в Іркутській губернській в'язниці і після двох судових процесів термін заслання Грабовського збільшився. Цей час був переломним для літературної творчості Грабовського. Діставши від знайомих деякі відомості про літературне життя в Галичині, він зав'язує листування з І. Франком, надсилає вірші у галицькі часописи (перші його твори з'явилися друком у “Зорі” за 1890 р.). Водночас поет розпочинає велику перекладацьку роботу (переклад першої глави “Євгенія Онегіна” О. Пушкіна, фрагментів “Фауста” Гете, віршів народовольця П. Якубовича та ін.). Оригінальні поетичні твори Грабовського є його найвагомим внеском в українську літературу. Проте ними не обмежувалася діяльна участь поета в літературному процесі 90-х рр. У галицьких виданнях друкувалися його нариси, статті, замітки, поетичні переклади. Чимало виступів Грабовського присвячено актуальним проблемам літератури. Майже весь вільний час поета поглинала малооплачувана і виснажлива робота (коректором у редакції, у ветеринарному управлінні, приватні уроки тощо). Роки заслання вкрай підірвали його здоров'я, в Тобольську він дуже хворів. Проте й у таких умовах Грабовський не залишає літературної роботи, готується видавати зібрання творів, пише нові вірші. На цей період припадає інтенсивне, цінне з історико-літературного погляду листування Грабовського з Б. Грінченком.

Незважаючи на таку відвертість окремих листів, більшість епістолярного доробку не є цілком особистісним. Листування з К. Панківським, М. Павликом, В. Лукичем має характер більшою мірою ділових, ніж приятельських взаємин, оскільки ці листи із чужини стали засобом зв'язку з представниками тогочасної літератури. Дещо іншими, більш дружніми, є листи до Б. Грінченка, що можна пояснити спільністю поглядів та земляцтвом. Кожне послання містило прохання або опублікувати власні твори чи переклади, або надіслати твори інших письменників. Завдяки епістолярію митець не перебував у цілковитій ізоляції від світу літератури.

Листи П. Грабовського мають узвичаєну структуру. Початок – це мовні етичні формули, що містять звертання, вітання. Встановлення контакту з адресатом, прихильності до автора листа. Основна частина – інформація, фактичний матеріал. Завершальна частина також має вигляд мовних етикетних формул із семантикою вибачень, прохань, прощань.

Повага до адресата виражається П. Грабовським у формах звертання. Так, при більш формальному звертанні використовуються такі словесні формули: “Шановному добродієві, пану Франкові” (до І. Франка, квітень 1981 р.); “Вельмишановний Добродію” (лист до редактора газети “Буковина”, травень 1895 р.); “Високоповажний Добродію” (до М. Павлика, грудень 1893 – січень 1894 р.). Неформальне, більш приятне ставлення бачимо у таких виразах: “Любий брате” (до Б. Грінченка, жовтень 1897 р.); “Дорогий брате-земляче” (до Б. Грінченка, липень 1897 р.); “Дорогий брате-друже!” (до І. Франка, лист. 1896 р.). Останній приклад засвідчує зміну міжособистісних взаємин з І. Франком на більш близькі, товариські.

Частовживані в листах П. Грабовського прохання, що зумовлено відповідною комунікативною ситуацією. Здебільшого вони розміщені у середині або наприкінці листа: “будьте ласкаві” (до Б. Грінченка, липень 1897 р.); “коли ласка” (до Б. Грінченка, вересень 1897 р.); “вдійте ласку” (до К. Панківського, вер. 1897 р.); “уклінно прошу Вас” (до І. Франка, лютий – березень 1892 р.).

Окрім цього, листування митця містить висловлювання подяки: “велике Вам спасибі” (до К. Панківського, вер. 1897 р.); “велика Вам дяка” (до К. Панківського, травень 1894 р.). Характерними є також такі конструкції мовного етикету, як вибачення: “прошу вибачити” (до М. Павлика, лютий 1894 р.) та “вибачте” (до М. Павлика, червень 1894 р.). Свідченням поваги є наступні побажання: “Бувайте здорові” (до К. Панківського, вересень-жовтень 1897 р.); “Бувайте щасливі, усього Вам бажаю доброго” (до В. Лукича, квітень 1894 р.).

На завершення листів автор вживає фраземи: “Щиро поважаючий Вас Павло Граб” та “Ваш щирий П. Граб” (до В. Лукича, серпень 1893 р.); “З великим поважанням Павло Грабовський” (до редакції журналу “Народ”, червень 1893 р.); “Стискаю Вашу руку, Павло Граб” (до І. Франка, лютий 1894 р.). Цікавими є підписи Павла Арсеновича, більшість з яких псевдоніми. Це і Панько та Г. А. Панько (до І. Франка, липень 1891 р.), П. Журба (до І. Франка, серпень-жовтень 1891 р.), Павло Граб (до М. Павлика, грудень 1893 – січень 1894 р.). Важливо зазначити, що літератор часто використовував постскриптами – приписки до закінченого і підписаного листа. Особливістю є вживання фразеологізмів та емоційно забарвленої лексики: “байдиків не б’ю” (до Б. Грінченка, вересень 1897 р.); “кидаються мені самому на очі” (до І. Франка,

лютий-березень 1892 р.); “боліло моє серце” (до М. Павлика, червень 1894 р.); “Якщо цензура пустить мого Хому, після *чортячого парла*, між добрі люди” та “...сяку-таку жупанину – хоч дешевеньку” (до Б. Грінченка, вересень 1897 р.).

Отже, до загальних рис епістолярію П. Грабовського можна віднести наступні ознаки: прикметники *дорогий, любий*, які виконують роль етикетних означень і разом з лексемами *добродій, пан, друг, земляк*, утворюють дружні та дружньо-шанобливі звертальні формули; одиниці етикету, в яких уживаються слова з коренем *ласк-*, що є демонстрацією щирості та доброзичливості; морфема *добр-* робить наголос на одному з найзагальніших понять моральної свідомості – добру. У цілому можна зауважити, що листи для П. Грабовського були чи не єдиним засобом встановлення контакту із середовищем українських літераторів кінця ХІХ ст.

Наступним представником цього кола є український поет, перекладач, прозаїк, літературознавець, правозахисник, один із найактивніших представників українського культурного руху шістдесятників Василь Стус (1938–1985). Місце народження: с. Рахнівка Гайсинського району на Вінничині. Перші уроки поезії отримав від матері, яка співала йому українські народні пісні. У шість років пішов до школи, а в шістнадцять – вступив на історико-філологічний факультет Донецького педінституту. Вчителював у Кіровоградській області, служив у війську на Уралі, працював літературним редактором газети “Соціалістический Донбасс”. 1963 вступив до аспірантури Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР у Києві (курс “теорія літератури”). У 1965 р. одружився, народився син Дмитро.

Василь Стус належав до т. зв. “шістдесятників” – опозиційно налаштованих представників творчої молоді, які активно боролися за відродження національної культури, протестували проти реставрації сталінізму, обмежень свободи слова. 1972 р. Стус був заарештований і звинувачений у проведенні антирадянської агітації і пропаганди, а згодом засуджений Київським обласним судом до 5 років таборів суворого режиму і 3 років заслання. Після закінчення строку в концтаборі Стуса 1977 вислали в с. Матросове Магаданської області, де він працював до 1979 на золотих копальнях.

Повернувшись восени 1979 до Києва, приєднався до Гельсінської групи захисту прав людини. Незважаючи на те, що його здоров’я було підірване, Стус заробляв на життя, працюючи робітником на заводі. У травні 1980 був знову заарештований і засуджений на 10 років примусових робіт і 5 років заслання. У 1985 Стуса було висунуто на здобуття Нобелівської премії з літератури. 28 серпня 1985 Стуса відправили в карцер. На знак протесту він оголосив голодування. У ніч 3 на 4 вересня його не стало.

Епістолярну спадщину В. Стуса можна поділити на 3 групи: листи відкриті, які характеризуються порушенням актуальних політичних та культурних проблем, листи до приятелів та листи до рідних – сина, дружини, сестри тощо. Відмінність їх полягає у тематиці, структурі, мовних ознаках.

У відкритих листах до Спілки письменників, Центрального Комітету Компартії, Верховної Ради Стус критикував панівну систему, що після відлиги стала повертатися до тоталітаризму, відновлення культу особи та порушення прав людини, протестував проти арештів у середовищі своїх колег. Особливість таких звернень на рівні мовленнєвого етикету в тому, що відсутні формули звертання та прощання. Зневажливе ставлення до адресатів В. Стус виражає вживанням займенника *вас* з малої літери: “Слава Богу, *вам* уже є кого нищити: після кривавої доби сталінщини на Україні з’явилася інтелігенція” (редакторіві “Вітчизни” Л. Дмитеркові, 1969 р.).

Особисту позицію автор висловлює так: “Потреба здорового діалогу все зростає... *На жаль*, здорове обговорення багатьох питань заборонене. Щоправда, це обговорення ведеться, але в *ненормальних* умовах – або на закритих партійних засіданнях, або в самвидавівській літературі” (редакторіві “Вітчизни” Л. Дмитеркові, 1969 р.). а далі знаходимо: “*безцеремонне* вторгнення *малокомпетентних* осіб в поетичну робітню надовго травмує його як громадянина, письменника, людину” (голові Президії Верховної Ради УРСР О. П. Ляшкові, Секретареві ЦК КПУ Ф. Д. Овчаренкові, 1970), “Я певний того, що рано чи пізно КДБ будуть судити – як *злочинну, відкрито ворожу народіві* поліційну організацію” (Я обвинувачую, 1975 р.). Поодинокими є прохання митця: “*прошу* передати моє звернення обвинувачам цієї злочинної організації” (1975 р.). Висловлення жалю, гіркоти, болю відображено у словах: “І через це *я тужуся* пригадати твоє півзабуте лицарське обличчя – і *в очах мені стоять сльози*” (Відкритий лист до Івана Дзюби, 1975 р.); “інші, на жаль, навіть окремі “семидесятники”, каються і починають співробітничати з КДБ” (Василь Стус про лікарні. З інтерв’ю політв’язнів мордовських таборів, 1975 р.). Наприкінці знаходимо припис – Василь Стус.

Таким чином, відкриті листи В. Стуса – публіцистичні виступи, що мають всезагальний інтерес, майже позбавлені етикетних формул.

На відміну від такого епістолярію, листи до приятелів та рідних насичені доброзичливістю, любов’ю, повагою. У них використовуються такі форми звертання: “Дорогі Світлано, Юрку! Дорогі Льоллю, Надіє, Павле!” (до приятелів, 1977 р.); “Вельмишановний Іване Микитовичу” (до І. Чинченка, 1978 р.), “Моя дорога, моя люба, моя далека сестро!” (до Христини, 1978 р.), “Дякую, моя товаришко, я отримав

твій лист” (до Христини, 1979 р.). У листах зустрічаємо такі етикетні формули: – слова подяки: “Я дуже вдячний за Ваші поштові марки та всякі поштівки” (до Христини, 1978 р.), “Велике спасибі Вам і за щасливий квиток...” (до Ірини Корсунської, 1979 р.); “Дякую за листа для Євгена С.” (до приятелів, 1977 р.); – прохання: “Прошу – при нагоді – передайте їй великий привіт!” (до Ірини Корсунської, 1979 р.); – вибачення: “Не майте гніву й Ви – надто багато листів зникає” (до приятелів, 1977 р.); – прощання: “З найліпшими побажаннями Василь Стус” (до Ірини Корсунської, 1979 р.); “Із сердечним привітом Василь”, (до Христини, 1979 р.); – побажання, які розміщені наприкінці листів: “З найкращими побажаннями” (до Христини, 1978 р.); “Бажаю щастя тобі і твоїм ближнім” (до Христини, 1979 р.); “Най Вам щастить!” (до І. Чинченка, 1978 р.).

Як бачимо, листування з однодумцями, близькими та рідними розкриває В. Стуса з іншого боку. Наявні етикетні формули є показниками авторського ставлення – свідченням прихильності, пошани до адресатів.

Висновки. Таким чином, ця розвідка дозволяє зробити наступні висновки:

- 1) у сучасному мовознавстві існують різні погляди на епістолярій: функціональний стиль, співвіднесеність з поняттям жанр, поєднання різних жанрів та стилів;
- 2) епістолярій українських письменників – заочна форма спілкування, спосіб розкриття внутрішнього “я” митця. У них поєднано особисте та суспільне: емоції, переживання індивіда та світоглядні засади, погляди людини свого часу;
- 3) порівняльна характеристика епістолярної спадщини П. Грабовського та В. Стуса виявила багато спільних рис на біографічному рівні: обидва митці за патріотичні переконання були виключені із навчальних закладів; перебували на військовій службі, працювали на журналістській ниві, займалися віршуванням, перекладом та найголовніше пережили кілька арештів і передчасно пішли з життя;
- 4) тематика листів обумовлена суспільною ізоляцією, тюремним ув’язненням. Аналіз епістолярію П. Грабовського показав, що листи адресовані переважно побратимам, однодумцям і, відповідно, позбавлені ніжності, приязні, на противагу листам В. Стуса до рідних. Їх особливість проявляється у доборі виражальних засобів, серед яких чільне місце належить етикетним формулам;
- 5) для листування літераторів характерне: широке використання у кличній (часто пестливій) формі звертань; наявність традиційних формул на початку і в кінці послання, а в тексті – різноманітних побажань, вітань; невимушеність у доборі мовних засобів; безпосередність у

вираженні емоцій. Відмінними є відкриті листи В. Стуса, адресовані Спілці письменників, Центральному Комітету Компартії тощо.

Незважаючи на те, що є певна різниця між епістолярними доробками П. Грабовського та В. Стуса, їх об'єднує незламність духу, сильна воля і всепереможна любов до рідного слова та України.

Література

1. Богдан С. Стереотипи мовної поведінки Павла Тичини в інтимному листуванні / С. Богдан // Дивослово. – 2008. – № 5. – С. 35–43.
2. Василь Стус в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників / упор. О. Зінкевич, М. Француженко. – Балтимор-Торонто : Українське видавництво “Смолокип” ім. В. Симоненка, 1987. – 463 с.
3. Грабовський П. А. Вибрані твори : в 2 т. / упоряд. і приміт. В. Ф. Святовця / П. А. Грабовський. – К. : Дніпро, 1985. – Т. 2. – 343 с.
4. Журавльова Н. “Любчику мій любий!” (форми та формули ввічливості з коренем люб- у листах українських письменників і культурних діячів ХІХ – початку ХХ століття) / Н. Журавльова // Вісник Сумського державного університету. – Суми : Вид-во СумДУ, 2004. – № 1(60). – С. 60–69. – Серія “Філологічні науки”.
5. Ляхова Ж. Історія української епістології: дослідження та видання епістолярної спадщини / Ж. Ляхова // Слово і час. – 2006. – № 6. – С. 70–81.
6. Пангелова М. З епістолярного доробку Уласа Самчука / М. Пангелова // Київська старовина. – 2008. – № 5. – С. 144–154.
7. Рарицький О. Редакторська діяльність Володимира Підпалого в епістолярних спогадах сучасників / О. Рарицький // Слово і час. – 2011. – № 7. – С. 95–102.
8. Саліонович Л. Гендерні особливості синтагмасинтаксикону епістолярію І. Франка / Л. Саліонович // Учёные записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2010. – Т. 23 (62). – № 2. – С. 579–584. – Серія “Филология. Социальные коммуникации”.
9. Стахів М. Український комунікативний етикет : навч.-метод. посіб. / М. Стахів. – К. : Знання, 2008. – 245 с.
10. Чеберяк А. Жанрово-стильові особливості “відкритого листа” / А. Чеберяк // Дивослово. – 2009. – № 5. – С. 30–33.

Отримано 01.06.2012

Summary

Kulishenko Lyudmyla. The speech etiquette of theolary Ukrainian writers.

The article is devoted to the epistolary of the Ukrainian writers such as P. Grabovsky and V. Stus. The formulas of speech etiquette are analyzed on the letter's material because the epistolary of the Ukrainian writers is the the correspondence form of communication and the way of disclosure of internal “I” of the artist. The theme of letters of P. Grabovsky and V. Stus caused social isolation and imprisonment. Despite the fact that there is a difference between the epistolary works of P. Grabovsky and V. Stus they are united of the inviolable spirit strong will and victorious love to native words and Ukraine.

Keywords: *the epistolary, the speech etiquette, the letter.*